

Marjan Ivković

Tamara Petrović Trifunović

Srđan Prodanović

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Srpsko-albanski odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji: protesti na Kosovu i teret sistemske legitimizacije

U ovom radu ćemo braniti stanovište da je jugoslovenski socijalizam u periodu 1945-1991. posedovao potencijal za reartikulaciju srpsko-albanskih odnosa u novom ključu i demobilizaciju srpskog i albanskog etničkog nacionalizma koji su – kao što će predstojeća analiza pokazati – neretko služili kao primarni referentni okviri za tumačenje društvenih sukoba na Kosovu. Naravno, ovo ne bi trebalo da predstavlja iznenađujuću hipotezu, budući da je svaki oblik socijalističkog društva implicirao egalitaristički obrazac legitimizacije društvene reprodukcije, a nacionalizam odbacivao kao kontrarevolucionaran. Upravo zbog ove činjenice, važno je bilo ispitati zbog čega socijalistički potencijal za artikulaciju društvenih nejednakosti u terminima klasne borbe, zahteva za socijalnom pravdom i iskorenjivanjem siromaštva nije bio u potpunosti aktuelizovan, kao i razloge zbog kojih su problemi društvenih nejednakosti bili prevashodno određeni rečnikom etničkih podela.

Iako su etničke tenzije za vreme SFRJ na prvi pogled sprečavane, a politička elita bila, kako navodi Dejan Jović, „preosetljiva“ na svaki nacionalizam koji bi mogao da preraste u otvoreni konflikt, ne znači da ta elita institucionalnim i drugim rešenjima u isto vreme nije i podsticala nacionalizam sastavnih delova „politikom beskrajne decentralizacije i parcijalizacije“ političkog, kulturnog i ekonomskog prostora (Jović 2003: 41). Po našem mišljenju, osim ovog strukturnog izvorišta praćenog konstantnom „liberalizacijom“ ekonomskog sistema, do izostanka realizacije emancipatornog potencijala socijalističkog sistema u Jugoslaviji, došlo je i usled specifične ideološke strategije jugoslovenske političke elite u periodu od 1968. do kraja 1980-ih, koja je podrazumevala instrumentalizaciju etikete „nacionalizma“ kao primarne strategije delegitimizacije socijalnih protesta na Kosovu.

U tom kontekstu, nastojaćemo da ukažemo na strategije uokviravanja koje su upotrebljavane u medijskom izveštavanju o protestima na Kosovu 1968, 1981. i 1988. godine i da predstavimo logiku „diskurzivne redukcije“ protestnih pokreta kroz analizu uticajnih dnevnih novina u SR Srbiji u pomenutom periodu – Politike, Borbe i Večernjih Novosti.

Istraživanje novinske građe utemeljeno je teorijskim argumentom koji gore pomenutu polaznu hipotezu razvija u specifičan eksplanatorni model, dodatno formalizovan u vidu dvodimenzionalne šeme, tzv. „koordinatnog sistema simboličke dominacije u socijalističkoj Jugoslaviji“ koju ćemo predstaviti u završnom delu teksta. Kao istraživačka alatka, od velike pomoći u analizi retoričkih strategija u medijskom izveštavanju o protestima, poslužila je kritička analiza ideološkog diskursa, pristup Tena fan Dajka (Teun van Dijk).

Teorijski argument

Prema našem eksplanatornom modelu, od 1948. godine jugoslovenski socijalizam se od drugih socijalističkih društava vidno razlikuje po „dodatnom teretu sistemske legitimizacije“ koji je proizašao iz potrebe ideološkog opravdanja jednog, po svojoj suštini realpolitičkog, poteza tadašnjeg vrha jugoslovenske vlasti – raskida sa ostatkom socijalističkog sveta predvođenog Sovjetskim Savezom. Od uvođenja samoupravne organizacije društveno-ekonomskih odnosa i odustajanja od kolektivizacije poljoprivrede 1950. godine, jugoslovenska politička elita je, prema našem mišljenju, na pomenuti legitimacijski izazov odgovarala jednom vrstom otvorenosti za „eksperimentisanje“ sa ekonomskim i političkim mehanizmima društvene reprodukcije. Među najpoznatijim ekonomskim primerima ove ideološke strategije svakako se mogu ubrojati opsežna ekonomska reforma iz 1965, nešto manje obuhvatna ali takođe dalekosežna reforma iz 1981, kao i najradikalniji pokušaj transformacije poduzet u vreme terminalne krize jugoslovenske federacije 1988. godine. Sa druge strane, najpoznatiji primer jugoslovenskog „eksperimentalnog“ socijalizma sa prevashodno političkim predznakom svakako je proces artikulacije i donošenja novog Ustava Jugoslavije u periodu 1968-1974, koji je državu efektivno transformisao u pravcu konfederalnog uređenja. Zajednički imenitelj ovih pokušaja ekonomske i političke reforme najbolje se može definisati odrednicom „liberalizacije“, odnosno nastojanjem da se jugoslovenski socijalistički sistem – koji je do 1950. razvijan u pravcu klasične planske ekonomije i centralističkog političkog uređenja sovjetskog tipa – u određenoj meri „liberalizuje“. Smatramo da su ovi potezi u periodu od 1950. do 1974. doveli do postepene kristalizacije jednog specifičnog i drugačijeg oblika real-socijalizma kojeg je, nasuprot društvima „Istočnog bloka“, karakterisao znatno viši stupanj heterogenosti i policentričnosti ekonomskog i političkog sistema, kao i napetosti unutar različitih segmenata jugoslovenske političke elite.

Druga temeljna premisa našeg eksplanatornog modela podrazumeva da je odgovor elite na „dodatni teret legitimizacije“ jugoslovenskog sistema nakon 1948, u smislu njene spremnosti na socijalni „eksperiment“ proizvodio, na prvi pogled paradoksalno, *još veći* teret legitimizacije usled povećane sistemske nestabilnosti, posledice otvaranja Jugoslavije ka globalnom kapitalističkom sistemu i njegovim periodičnim krizama. Reforme jugoslovenskog sistema do 1968. godine stvaraju društvo unutar kojeg su procesi rapidnog ekonomskog rasta, industrijalizacije i urbanizacije praćeni i rastom društvenih nejednakosti, kako između vladajuće klase – „nomenklature“ partijskih funkcionera – i ostatka populacije, tako i između razvijenih i nerazvijenih regiona Jugoslavije¹. Upravo je ovaj proces društvene diferencijacije, u potpunoj suprotnosti sa nominalnim ciljevima socijalističkog sistema oličenim u idejama „besklasnog društva“ i vladavine proletarijata, doveo do prvog velikog protestnog pokreta u Jugoslaviji – studentskih protesta u Beogradu u junu 1968. godine. Iako po svom sastavu „elitistički“, studentski protesti u Jugoslaviji 1968. zapravo predstavljaju autentični *socijalni bunt* protiv tada već učvršćenog poretka društvenih nejednakosti oličenog u partijskoj „crvenoj buržoaziji“, primarnoj meti studentskih parola. Nekoliko meseci kasnije, u novembru 1968, izbijaju i prvi protesti u Autonomnoj Pokrajini Kosovo, jednom od ekonomski najnerazvijenijih regiona Jugoslavije, u kojim su, shodno demografskoj strukturi Pokrajine, etnički najzastupljeniji Albanci.

Socijalni bunt je, smatramo, predstavljao egzistencijalnu pretnju političkom sistemu čiji je *raison d'etre* bio uspostavljanje socijalno pravednog, egalitarističkog i u krajnjem cilju besklasnog društva. Svaki takav pokušaj bi naišao na granicu moguće kritike sistema, koju je iscertavalo dovođenje u pitanje socijalističkog karaktera samog jugoslovenskog poretka (Lazić 2011: 93). U tom smislu, jugoslovenska politička elita na čelu sa Josipom Brozom nije imala adekvatan odgovor koji bi neposredno delegitimisao protestne pokrete koji se javljaju 1968, što se možda najbolje očituje u čuvenoj Titovoj replici „studenti su u pravu“. U kontekstu ozbiljne ugroženosti legitimnosti poretka, jugoslovenska politička elita će, kako ćemo pokazati na primerima iz građe, u novembru 1968. na Kosovu po prvi put upotrebiti strategiju delegitimizacije protesta koja će od tada nadalje definisati njen odnos spram svih ozbiljnijih izazova poretku – *strategiju transponovanja društveno-ekonomskih zahteva protestnih pokreta i neophodnosti sistemskog odgovora na potonje na domen simboličke reprodukcije društva*. Pod simboličkom reprodukcijom poretka podrazumevamo oblike integrisanja

¹ Iako je Kosovo tokom SFRJ u apsolutnom smislu napredovalo više od drugih regiona (i u političkom i u ekonomskom aspektu), u relativnom smislu stvari su stajale sasvim drugačije. Kosovo je 1953. godine bilo tri i po puta slabije razvijeno od Slovenije, dok je neposredno pre sloma Jugoslavije, 1989. godine, ta razlika bila 1: 8 (Jović 2001: 96-97; 2003: 31).

društvenog delanja aktera putem definisanja individualnih i kolektivnih *identiteta* aktera, njihovog *statusa* i opravdanja asimetrije *moći* aktera u procesu odlučivanja o kolektivnim ciljevima delanja („politička integracija“ u užem smislu). Kolokvijalnije rečeno, simbolička reprodukcija društva tiče se „političkih“ za razliku od „ekonomskih“ pitanja.

Mišljenja smo da je vladajuća klasa u Jugoslaviji, u kriznim trenucima poput hrvatskog „Maspoka“ 1971. i protesta na Kosovu 1968. i 1981, nastojala da kompleksne protestne pokrete unutar kojih su društveno-ekonomski i simbolički (identitetsko-politički) zahtevi bili tesno isprepleteni i teško razlučivi, diskurzivno redukuje na identitetsku dimenziju definišući ih pre svega kao „nacionalističke“. S obzirom da je senzibilitet za identitetska pitanja bio empirijski prisutan unutar protestnih pokreta, naša je pretpostavka da je strategija diskurzivne redukcije u ovim ključnim trenucima dovela upravo do najpoželjnijeg ishoda sa stanovišta jugoslovenske elite moći – do implicitnog preuzimanja nacionalističke etikete od strane samih aktera uključenih u proteste i postepene reartikulacije protestnih zahteva u pretežno identitetskom ključu. Nakon uspešne diskurzivne redukcije i akterske interiorizacije etikete, vrh jugoslovenske vlasti je mogao da pristupi i „odgovaranju“ na zahteve protestnih pokreta unutar registra simboličke reprodukcije društva, prevashodno putem dalje „liberalizacije“ političkog uređenja Jugoslavije u pravcu federalizma i višeg stupnja autonomije identitetski definisanih (etničkih) grupa. Na ovaj način, smatramo, vladajuća klasa je nastojala da kompenzuje svoju nesposobnost za rešavanje strukturnih problema jugoslovenske privrede (rastućih društvenih i regionalnih nejednakosti i periodičnih ekonomskih kriza) proizvedenih inicijalnim legitimacijskim „eksperimentom“, liberalizacijom² ekonomskog sistema iz 1950-ih i 60-ih, koji su predstavljali primarne uzroke protestnih pokreta.

Kontekst i fokus istraživanja

² Kao što je već navedeno, jugoslovensko društvo je nastojalo da razvije svoj sopstveni „put u socijalizam“ koji bio na tragu svojevrzne sinteze sa liberalnim oblicima društvene reprodukcije. Ipak, ovde želimo da istaknemo da analiza koju smo sprovedeli nije imala nameru da iznosi dalekosežne zaključke o tome u kojoj meri je ova „specifična kombinacija“ liberalnih ekonomskih inovacija unutar sistema koji funkcionisao na temelju egalitarističke legitimizacije bila presudna po zlosrećnu budućnost jugoslovenskog eksperimenta. U tom smislu, naša glavna intencija je prevashodno bila da putem analize diskursa kojim su se u medijskim izveštavanjima o protestima uokviravali srpsko-albanski odnosi pokažemo na koji način se može detektovati izostanak univerzalističke socijalne mobilizacije koja bi koristila (naizgled) pristupačni rečnik socijalne pravde u periodima kad je liberalizacija sistema proizvodila socijalne nejednakosti. Razmatranja o dubljim implikacijama ovog manjka na budući tok događaja i, na kraju, raspad Jugoslavije zahtevala bi dodatno istraživanje.

Posredan dokaz da su elite socijalističke Jugoslavije nametale i podsticale etničko uokviravanje „iskustva nepravde“ može se naći već u činjenici da su se najveći protesti na Kosovu javljali kao reakcija na sasvim konkretne krize, nastale usled negativnih društvenih posledica liberalizacije tržišnih odnosa (a koje su naročito pogađale nerazvijenije regione Jugoslavije kakvo je bilo Kosovo). Demonstracije koje su se odigrale 1968. godine u tom pogledu značajan su primer u kome je formulisanje alternativnog progresivnog rečnika solidarnosti, koji bi insistirao na univerzalnosti egalitarizma socijalističkog projekta, napušteno u korist identitetsko-nacionalnog partikularizma.³ Ukoliko bismo sledili našu inicijalnu hipotezu, mogli bismo da tvrdimo da je privredna reforma iz 1964/1965. godine presudno strukturalno uticala na strateško opredeljenje ondašnjih elita da iskustvo nepravde promatraju kao isključivo politički problem prouzrokovan nacionalističkim antagonizmima. Naime, proces samoupravljanja je 1965. godine doživeo određene bitne promene koje su se pre svega ticale povećanja ingerencija preduzeća u pogledu akumulacije i reprodukcije kapitala (Rusinow 2008: 173–179). Pored toga, u interesu bolje integracije jugoslovenske privrede u svetsko tržište došlo je do liberalizacije carinskih stopa, a dinar je zarad rasta izvoza bio devalviran u odnosu na dolar, što je rezultiralo značajnim povećanjem cena na malo (*ibid.*). Izuzimanje države iz nekih aspekata privrednog života i sledstvena relativna autonomija privrede, nepovoljno su uticali na preduzeća koja su, nepripremljena na novi sistem, ostala prepuštena sama sebi i reagovala saglasno liberalnoj logici rezanja troškova – smanjenjem plata i otpuštanjem. Ipak, možda je najsnažniji uticaj na destabilizaciju jugoslovenskog društva ležao u tome što je „liberalizacija samoupravljanja“ otvorila i institucionalizovala tržišnu utakmicu između republika i pokrajina SFRJ, u kojoj su nerazvijeniji delovi Jugoslavije, kao što je bilo Kosovo, trpeli najgore posledice samog eksperimenta. Upravo je ovo kontekst u kome se mogu tumačiti albanske parole „Kosovo Republika“, kao i centralistička reakcija Beograda u novembru 1968. godine. U tom smislu, redistribucija i socijalna pravda su, u gore opisanom kontekstu, umesto u univerzalnoj egalitarističkoj ideologiji socijalizma, zahtevani u okvirima nacionalne autonomije privređivanja i preraspodele resursa. Škeljzen Malići takođe primećuje i jezgrovito opisuje ovaj manjak alternativne artikulacije univerzalnih problema usled hipertrofije identitetske logike liberalizma nametnute odozgo:

³ Iako je neosporna činjenica da je Kosovo nakon pripajanja Kraljevni Srbiji bilo predmet imperijalne dominacije (up. Tucović 1950: 131; Lampe 2000: 97) u kojoj su Albanci bili neretko svedeni na građane drugog reda, socijalizam je svojim internacionalizmom ipak pružao mogućnost prevazilaženja balasta komplikovane istorije međuetničkih sukoba ova dva naroda.

Zbog takvih etatičkih redukcija svesti, i zato što su takvim idejama izmanipulisane široke mase, problem Kosova se aktuelno redukuje na nacionalni problem... Kosovo se zbog toga vidi samo kao politički problem, a u drugi plan se guraju drugi, važniji aspekti veoma protivurečne kosovske stvarnosti. Problem vlasništva nad Kosovom postao je od životnog značaja, a ono što je stvarno od životnog značaja za sve stanovnike Kosova, bez obzira na nacionalnost, obećava se da će biti rešeno po nacionalnom ključu, „kad Kosovo bude naše“, „kad ga preotmemo od uzurpatora“. U vladajućem kosovskom diskursu nisu prisutne veoma izražene razvojne teškoće Kosova (s tendencijom „razvoja nerazvoja“ tj. stalnog zaostajanja u odnosu na druge krajeve zemlje), problem demografske tranzicije tipične za sredinu koja je tek pre nekoliko decenija započela industrijalizaciju i urbanizaciju itd. Umesto stvarnih problema, ističu se oni mitizirano nacionalni... Takve redukcije onemogućavaju pravi uvid u problem, otežavaju pa i čine nemogućim njegovo mirno rešavanje.

Maliqi 1989: 73

Koliko je dalekosežne posledice na srpsko–albanske odnose ostavio ovakav redukcionistički odnos spram svakodnevnih socijalnih problema građana Kosova najbolje se može videti u albanskim demonstracijama koje su se odvijale tokom 1981. godine, koje su ujedno predstavljale narednu neuralgičnu tačku kojoj smo posvetili pažnju u našoj analizi. Naime, uprkos naporima jugoslovenske elite da ustavnim reformama iz 1974. godine⁴ „kosovski problem“ razreši putem pomenute političko-redukcionističke strategije, u martu 1981. godine dolazi do pobune albanskih studenata vezane za njihov socijalni status na Prištinskom univerzitetu. Lošoj situaciji na Univerzitetu svakako je doprinela opšta ekonomska kriza u kojoj se problem zaduženosti SFRJ ponovo rešavao merama štednje koje su doprinele rastu nezaposlenosti, rastu cena i padu standarda stanovništva. Kosovski protesti 1981, prema rečima Dejana Jovića, nisu bili ni prozapadni ni antisocijalistički, već su pre svega bili protesti protiv nejednakosti u Jugoslaviji (Jović 2003: 32). Međutim, kao što ćemo videti na primerima iz medijskog diskursa, uređivačka politika beogradskih dnevnih novina je mahom zanemarivala ove probleme svakodnevnog života na Kosovu i sledstveno se nastojalo da se događaji predstave u kontekstu međuetničkih trvenja.

Na kraju, pažnju ćemo posvetiti složenim događajima iz 1988. godine u kojoj su – saglasno našem teorijskom modelu – sada već dugoročna nastojanja da se sve vrste društvenih problema tretiraju u identitetskom i nacionalnom ključu, stvorila uslove za punu nacionalnu mobilizaciju aktera. Kriza spoljnog duga, koja se prvi put javlja početkom osamdesetih, kulminirala je pred sam kraj decenije kada su rast cena, inflacija i nestašica roba značajno opteretili skoro sva jugoslovenska domaćinstva. Traganje za pravim oblikom „stabilizacije“ je tako postala apsolutna preokupacija ondašnjih političkih funkcionera i tehnokrata. Međutim, u borbama oko artikulacije reformi Miloševićeva ideologija je sada već

⁴ Prema tumačenjima raspada Jugoslavije u kojima se u prvi plan ističu institucionalni argumenti, logika Ustava iz 1974. i drugih pravnih propisa, posebno Zakona o udruženom radu (1976), onemogućila je funkcionisanje saveznih organa i doprinela dezintegracijskim tendencijama u društvu (Jović 2003: 84–85).

imala određenu prednost upravo zbog toga što je krajnje efektno uspevala da objedini identitetsku redukciju socijalne nepravde i etatiističke težnje u Srbiji sa „nužnošću reforme“, koja je u ekonomskom pogledu podrazumevala dalji razvoj tržišnog oblika društvene reprodukcije i povećane uloge privatnog vlasništva. Na ovaj način stvorili su se uslovi za stvaranje svojevrsnog „hibridnog diskursa“ koji je implicirao da „progresivni pristup“ jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom sistemu nalaže isključivo nacionalističku artikulaciju „klasnih“ interesa. Drugim rečima, deo političke elite okupljen oko Slobodana Miloševića je uspeo da ekonomsku i socijalnu krizu osamdesetih godina velikom delu srbijanske javnosti predstavi kao produkt nepravednog statusa Srbije u sistemu međufederalne tržišne konkurencije koja je bila implicirana jugoslovenskim liberalnim eksperimentom. Budući da je iskustvo nepravde tokom godina bilo već duže vreme tretirano identitetski i redukcionistički, uslovi za „buđenje naroda” su bili takoreći idealni.

Stoga ne čudi činjenica da se Milošević okrenuo rešenju „kosovskog problema“, kao vekovnom mitskom mestu srpske „nacionalne sabornosti“. Kao što ćemo videti, njegova propagandna mašina je ustavne reforme iz 1988. godine predstavljala kao presudnu ekonomsku i političku konsolidaciju SR Srbije. Ovaj zadatak je trebalo ostvariti tako što će se prvo ispraviti „nepravda“ naneta Srbiji Ustavom iz 1974. godine (srpski nacionalistički nastrojani centralisti su se protivili povećanju prava SAP Vojvodine i Kosova koje je uvedeno ovim ustavom). Kosovski Albanci su na osnovu ove ideološke strategije tretirani kao unutrašnji neprijatelj koji služi daljoj nacionalističkoj mobilizaciji. Sa druge strane, pokušaji da se formuliše bilo kakav alternativni uvid u prirodu socijalne krize i njenu budućnost, kako Kosova, tako i Srbije kao dela Jugoslavije – koji su se pre svega mogli naći u zvaničnom glasilu SKJ, Borbi – bili su od samog početka podriveni agilnošću Miloševićevog „hibridnog diskursa“ koji je uspeo da sebe u očima javnosti postavi na tromeđu liberalizma, nacionalizma i socijalizma. Tako se još jednom ispoljila sposobnost nacionalizma da, zahvaljujući svojoj unutrašnjoj pluralnosti, u sebe po potrebi uključi elemente socijalističkih, liberalnih, konzervativnih ili drugih vrednosti i ideologija, potonje zatim poveže u hibridnu, ali mobilizatorski bremenitu tvorevinu.

Metodološki okvir istraživanja

Nakon iscertanog istorijsko-kontekstualnog okvira, teorijski argument i pripadajuće hipoteze nastojali smo da ispitamo istraživanjem – kritičkom analizom medijskog diskursa (a u okviru njega, nužno, i diskursa političke elite SR Srbije) o tri ključna događaja u kojima su se srpsko-albanski odnosi u odabranom periodu prelamali kroz imperativ systemske legitimizacije. Istraživačka odluka da prethodno izloženi teorijski argument testiramo, ali i dalje razvijemo, na građi koju čine izveštavanja o protestima na Kosovu u štampanim medijima, počivala je na uverenju da je diskurs koji je preko uticajnih dnevnih novina dopirao do svakodnevnih aktera imao važnu ulogu u simboličkoj reprodukciji poretka. Samim tim, artikulisanje srpsko-albanskih odnosa kakvo se moglo naći u medijskom diskursu o protestima na Kosovu 1968, 1981. i 1988. (diskursu koji je uvek bio više nego puka interpretacija događaja, a nekada i vrlo blizu, ako ne i podudaran sa zvaničnom definicijom), moralo je imati snažne posledice na dalji razvoj socijalističkog društvenog sistema i međuetničkih odnosa u njegovim okvirima.

Nakon uvodnog upoznavanja sa diskursom u tadašnjoj štampi, učvrstili smo prethodno uverenje, uvidevši diskurzivni trud koji je ulagan kako bi se čitaocima prenela interpretacija (ujedno i definicija) događaja koje smo odabrali da analiziramo kao neuralgične tačke u srpsko-albanskim odnosima u socijalističkoj Jugoslaviji. Zaista, za istraživani period nije postojala adekvatnija građa od dnevne štampe u kojoj su se izveštaji sa partijskih sastanaka i sednica približavali detaljnosti stenograma, a svaka odluka da se o nekom događaju čitaoci izveste nosila sa sobom promisao o zvaničnoj definiciji karaktera tog događaja. Drugim rečima,

Riječi su u socijalizmu imale golemu težinu: političke su se karijere (a ponekad i mnogo više od toga) mogle izgubiti preko noći radi pogrešnih riječi i „olako danih obećanja“. Riječi su u socijalizmu vagane osjetljivim vagama, i mjerene preciznim mjerama.

Glavni politički sukobi u socijalizmu bili su sukobi između raznih interpretacija realnosti i vizija budućnosti. Politika je u socijalizmu često sličila na filološke seminare, a plenumi Centralnih komiteta, njihovih predstavništava i komisija bili su mjesta gde se raspravljalo šta je netko mislio kad je rekao i – još više – što je Marks mislio kad je nešto napisao.

Jović 2003: 13, 104

Dalje, bez obzira na prethodno istražen društveno-istorijski kontekst, na osnovu kog smo, uostalom, i osmislili nacrt istraživanja ili pak upravo zbog toga, želeli smo pre upuštanja u analizu diskursa o protestima, poniranjem u građu dodatno da kontekstualizujemo vlastitu analizu. Samim tim, u toj početnoj fazi istraživanja, iščitavajući Borbu, Politiku i Večernje Novosti, upoznavali smo se sa medijskim registrom datog vremena, sa dnevno-političkim kontekstom koji je neposredno okruživao proteste i sa ekonomskim temama koje su u tom

trenutku bile ključne. Zato je inicijalni uzorak uključivao, osim brojeva koji su izlazili u dane i nakon protesta, i primerke novina izašle u nedeljama neposredno pre izbijanja protesta. Konkretno, bili su obuhvaćeni svi primerci Borbe, Politike i Večernjih novosti izašli u periodu od 1. novembra do 10. decembra 1968, od 1. marta do 10. aprila 1981. i od 1. novembra do 1. decembra 1988. godine. Za potrebe ovog teksta, oslanjaćemo se isključivo na podskup građe koji čine tekstovi u kojima se govori o protestima.

U analizi građe koristili smo fan Dajkovu kritičku analizu ideološkog diskursa (van Dijk 2006). Osim za analizu leksičkog stila, retoričkih struktura i argumentacijsku analizu, iz fan Dajkove kutije sa alatom, ključna nam je bila analiza diskurzivnih strategija koje su u konkretnom isečku iz građe upotrebljene, a koje u istraživanom diskursu služe da predstavljaju i definišu *Nas* i *Njih*. Polazeći od polarizacije društvenih grupa kao osnove ideoloških sukobljavanja u društvu, osnovna diskurzivna strategija koja se provlači kroz svaku konkretno upotrebljenu u ideološkom diskursu, prema fan Dajku, je *strategija pozitivnog predstavljanja sopstvene grupe* uz negativno prikazivanje „nama“ suprotstavljene grupe. Ideološki kvadrat se u njegovom modelu iscrtava tako što će se 1) iskazati/naglasiti informacije koje su pozitivne za nas 2) iskazati/naglasiti informacije koje su negativne za njih 3) prikriti/ublažiti informacije koje su pozitivne za njih i 4) prikriti/ublažiti informacije koje su negativne za nas (van Dijk 2006: 356). Diskurzivnim strategijama se manipuliše količinom detalja i nivoom opisa, a informacije ostaju po potrebi implicitne ili eksplicitne (*ibid*, str. 358). Često su u upotrebi strategije generalizacije ili konkretizacije, personalizacije, istorijska analogija, obezličavanje i dehumanizacija, animalizacija, retoričko sredstvo ukazivanja na opštu poznatost ili na kršenje normi i vrednosti, pozivanje na saosećanje, manipulisanje ulogama žrtve i krivca, kao i različite strategije „očuvanja obraza“. Za ovu analizu, najvažnije je bilo u građi prepoznati i rekonstruisati diskurzivnu *strategiju delegitimizacije protivnika* – prema kojoj nije dovoljno samo negativno prikazati protivnika, već treba njegovu poziciju proglasiti nelegitimnom, načela na kojima suprotstavljeno stanovište počiva nepravednim (a sopstvena pravednim, ili čak univezalnim i opštim). Činom delegitimizacije tako može da se napada *legitimnost pripadnosti, delovanja, ciljeva, normi i vrednosti, društvenog položaja suprotstavljene grupe i njenih članova* (*ibid*, str. 342-345).

Zbog ograničenog prostora, iz obimne građe u predstavljanju istraživačkih rezultata, u analizu ćemo uključiti manji broj paradigmatičnih isečaka iz diskursa, koji ilustruju dominantne strategije u izveštavanju o tri talasa protesta na Kosovu.

Analiza diskursa: Protesti 1968.

Demonstracije koje izbijaju u više gradova Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo 27. novembra 1968. – Priština, Peć, Prizren, Gnjilane, Kosovska Mitrovica – događaju se nekoliko meseci nakon junskih studentskih demonstracija u Beogradu, i mogu se razumeti samo u kontekstu posledica složene reforme jugoslovenskog samoupravnog sistema iz 1965. godine. Prema našoj hipotezi, protest predstavlja artikulaciju „iskustva nepravde“ oličene u činjenici da, nakon 23 godine postojanja socijalističkog sistema, Kosovo i dalje ekonomski zaostaje za svim drugim regionima Jugoslavije, i da se albanska većina u ovoj saveznoj Pokrajini više od svih drugih narodnosti suočava sa problemima ekstremnog siromaštva i blokirane društvene pokretljivosti. U tom smislu, „iskustvo nepravde“ kao primarni uzročnik protesta bilo je otvoreno za artikulaciju unutar oba ranije pomenuta rečnika političke borbe: rečnika socijalne pravde i rečnika politike identiteta, te su zahtevi i parole demonstirane, poput zahteva za „Republikom Kosovo“ oslikavali empirijsku nerazlučivost, odnosno međuprožimanje dva rečnika.

Ukoliko se, za potrebe ovog teksta, fokusiramo na izveštavanje o pomenutom protestu dva najuglednija beogradska dnevna lista – *Politike* i *Borbe* iz novembra i decembra 1968. – čija se uređivačka politika nalazila pod snažnim uticajem centara političke moći u Jugoslaviji, uvidećemo da je reakcija vlasti na protest predstavljala ključnu etapu u razvoju pomenute strategije transponovanja društveno-ekonomskih zahteva protestnih pokreta i neophodnosti sistemskog odgovora na potonje na domen simboličke reprodukcije društva, koju je jugoslovenska politička elita razvila u svrhu delegitimizacije socijalnog bunta. U tom smislu, između dva lista ne postoje u ovoj fazi značajnije razlike u diskurzivnim strategijama delegitimizacije – autori priloga u oba dnevna lista prevashodno se služe strategijom definisanja protesta isključivo kao izraza albanskog nacionalizma i separatizma, i odbijanjem i najmanje mogućnosti da se uzroci protesta mogu naći u neuspesima jugoslovenskog socijalizma da reši duboke strukturne probleme kosovske ekonomije. Ovde izdvajamo neke od najupečatljivijih primera dotične diskurzivne strategije.

U *Borbi* od 14. novembra 1968, u tekstu „Ocena trogodišnje aktivnosti“⁵, autor teksta definiše simboličke koordinate za potonju strategiju delegitimizacije protesta, naglašavajući da proces ekonomsko-političke liberalizacije započet 1965. predstavlja „demokratizaciju sistema“, to jest obračun sa „birokratsko-šovinističkim snagama“:

⁵ „Ocena trogodišnje aktivnosti“, *Borba*, 14. novembar 1968, str. 6.

Obračun samoupravljačkih snaga sa birokratsko-konzervativnim na nivou CK SKJ imao je dalekosežne posledice na politički život ove Pokrajine. Demokratizacija je otvorila proces suzbijanja birokratsko-šovinističke i frakcionaške platforme snaga u i izvan Saveza komunista kao i snažan zamah idejno-političke borbe Saveza komunista.

U prilogu *Borbe* od 1. decembra 1968⁶, autor teksta nas upozorava da se, uprkos bogatstvu i raznovrsnosti protestnih parola („kritike svega postojećeg“), iza svih zahteva demonstranata krije jedan osnovni motiv – odbacivanje jugoslovenskog (liberalnog) socijalizma:

Ostaje činjenica da su mnogi stavovi i kritike na Fakultetu bile u skladu sa poznatom parolom „kritike svega postojećeg“, iza čega se skrivala kritika usvojenih pravaca razvoja našeg društva i rukovodeće uloge Saveza komunista.

9. novembra 1968. novinar *Borbe*⁷ nastoji da jasno definiše i klasifikuje tipove kritike postojećeg društvenoekonomskog stanja, sa primarnim ciljem da ukaže na njihovu temeljno anti-socijalističku i identitetsko-političku orijentaciju:

Govoreći o aktivnosti Saveza komunista u jačanju ravnopravnosti naroda i narodnosti u ovom kraju kao i o uspesima u tom pogledu, Šukrija je rekao da su aktivnost na sprovođenju odluka CK SKJ i CK SKS i Pokrajinskog komiteta razni anarholiberalistički, nacionalističko-šovinistički i antisocijalistički elementi iz redova albanske narodnosti, hteli sada da iskoriste u svoje ciljeve. Razne deformacije organa bezbednosti u prošlosti, greške i postupke pojedinih ljudi, oni su pokušali da pripisuju socijalističkom sistemu Saveza komunista i njegovoj politici.

U prilogu iz *Politike* od 7.12.1968.⁸ možemo uočiti istu reduktivnu diskurzivnu strategiju:

Reakcionarne snage pokušavaju da zloupotrebe i onemoguće demokratizaciju političkog života kod nas da bi nametnule svoje stavove. Sadržina parola sa kojima su reakcionarne snage izašle na ulicu i trenutak koji su izabrale, jasno govore o tome da je reč o sprezi političkih protivnik asvih boja, počev od inostranih agentura, preko ostataka reakcionarnih snaga i šovinista, do raznih devijanata unutar Saveza komunista, sa paklenim ciljem da se nanese šteta afirmaciji Albanaca i rešenjima našeg društva čiji je smisao unapređivanje odnosa među narodima i narodnostima.

Na posletku, nekoliko primera koji najjezgrovitije oslikavaju strategiju etiketiranja protesta kao isključivo nacionalističkog i anti-socijalističkog, počev od ovog naslova u *Borbi*⁹:

„Svaki učesnik u nacionalističkim demonstracijama snosi deo odgovornosti“

⁶ „Ocena studentskih događaja“, *Borba*, 1. novembar 1968, str. 4.

⁷ „Šovinisti se služe svim sredstvima da unesu smutnju i nepoverenje“, *Borba*, 9. novembar 1968, str. 3.

⁸ „Neprijatelj pokazao pravo lice“, *Politika*, 7. decembar 1968.

⁹ „Svaki učesnik u nacionalističkim demonstracijama snosi deo odgovornosti“, *Borba*, 2. decembar 1968, str. 4.

Zatim, u prilogu od 3.12.1968,¹⁰ novinar aktere protesta definiše kao „klasne neprijatelje“, što predstavlja korak dalje od etikete „nacionalizma“ – dok su nacionalistički zahtevi čak i samo hipotetički kompatibilni sa zahtevima za socijalnom pravdom, u slučaju „klasnih neprijatelja“ i ta mogućnost se gubi:

Večeras je u Prištini održan i prošireni sastanak sekretarijata Osnovne organizacije Saveza komunista Filozofskog fakulteta na kome je ocenjeno da je demonstracije organizovao klasni neprijatelj...

Prilog *Borbe* od 4.12.1968.¹¹ nas upozorava da, iako nam protesti mogu izgledati kao „studentski“, te se time mogu dovesti u vezu sa junskim protestima u Beogradu koji su imali prevashodno socijalni karakter, oni ne odražavaju stanovišta većine studenata (legitimnih aktera):

Članovi pokrajinskog odbora su primetili da je bilo pokušaja da se demonstracije okvalifikuju kao studentske i da se neprijateljski akt grupe studenata albanske narodnosti pripisuje većini studenata.

Najzad, najelaboriraniji primer ove strategije „upozoravanja“ čitalaca da ne podlegnu iskušenju pronalaženja „socijalnih motiva“ u protestima, već da razlikuju „otrov od šećera“, pronašli smo u *Politici* od 7.12.1968:¹²

Od ovako otvorenih istupanja teško da se bitno razlikuju ona koja osuđuju demonstracije, ali pokušavaju da nađu masu socijalnih razloga za izvinjavanje demonstranata. Razume se, akutnost socijalnih problema ne može niko da negira. Oni i te kako postoje, kao, uostalom, i svugde u zemlji, a ovde su čak i još jače izraženi. Ali, u diskusiji o tome, kako neko reče na albanskom, treba odvojiti otrov od šećera. Pre svega, partijski sastanci su zakazani da bi se demonstracije politički ocenile i utvrdila odgovornost učesnika u njima. Insistiranje da se tu i u ovom trenutku govori o socijalnim problemima znači pokušaj da se skup odvrti od razmatranja glavnih stvari (...) Očigledno, nije reč o problemima koji sada postoje, već kako ko u ovoj situaciji njima politički manipulise.

Analiza diskursa: Protesti 1981.

Kao što smo već naznačili u ranijim odeljcima rada, protesti 1981. godine na Kosovu su imali izrazito socijalni karakter i nastali su kao posledica ekonomske krize koja se ogledala u rastu cena i smanjenju zaposlenosti. Rešenje se, po svemu sudeći, tražilo u terminima „racionalizacije“ i „stabilizacije“, koji su u dobroj meri podrazumevali neki oblik štednje u

¹⁰ „Prištinski studenti osuđuju demonstracije“, *Borba*, 3. decembar 1968.

¹¹ „Demonstracije su naišle na oštru osudu studenata“, *Borba*, 4. decembar 1968, str. 4

¹² „Otvorena suočavanja“, *Politika*, 7. decembar 1968.

domenu javnih finansija. Smanjenje životnog standarda je svakako moralo da najgore pogodi studente, kao društvenu grupu koja je izrazito ranjiva na ovakvu vrstu mera. Sledstveno tome, sam bunt koji je bukvalno pokrenut oko stanja u menzi na Prištinskom univerzitetu kao takav je morao imati socijalnu dimenziju. Naša analiza ovih događaja pak sugeriše da ovaj socijalni karakter demonstracija – naročito u osvrtima visokih funkcionera KPJ – vrlo često biva potisnut i izjednačen sa nacionalizmom.

U nekim varijacijama svog izričitog i vatrenog poricanja socijalnog karaktera demonstracija koje su se odvijale 1981. godine, visoko pozicionirani funkcioneri su znali biti i veoma kreativni. Aslan Fazlija, predsednik Konferencije organizacija SK Prištine u diskusiji na Predsedništvu Opštinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Prištine koju je prenela *Politika*,¹³ tako ne gaji nikakve sumnje u „neprijateljski karakter“ demonstracija na kojim su organizatori upotrebom „demagoških“ socijalnih i „nacionalističkih“ parola (bezuspešno) pokušali da „zavedu“ studente Prištinskog Univerziteta. Naravno, kako primećuje Fazlija, „naši studenti“ su svesni da:

Univerzitet Kosova u Prištini spada među tri najveća univerziteta u zemlji na kome se nastava odvija na maternjem jeziku studenata. Tako brz, širok i uspešan razvoj nije poznat u istoriji razvoja univerziteta. Svesni smo inače, istakao je Fazlija, da studenti u Prištini zbog brzog razvoja univerziteta imaju problema oko životnog standarda, na čijem se razrešavanju ubrzano radi.

Predsednik Predsedništva CK SKPJ Dušan Dragosavac¹⁴, pak, uviđa mnogostrukost artikulacije iskustva nepravde, međutim potom argumentuje da je na „teorijskom planu“ samoupravni socijalizam najbolje rešenje kako za socijalne, tako i za nacionalne probleme. U tom pogledu hibridnost samog samoupravnog socijalizma postaje svojevrsna diskurzivna strategija, ideologija kojom se brišu sve druge ideologije:

Iskustvo nam pokazuje, da smo uvek imali štete kada smo zanemarivali trenutke koji su nam izgledali kao istorijski. Mi smo na najbolji mogući način rešili pitanje nacija, nacionalnih republika i, u okviru Srbije, autonomnih pokrajina. Bilo bi međutim iluzija misliti da neće biti međunacionalnih problema. Daljim razvojem samoupravljanja, kao klasno-socijalnog elementa, mi uspešno rešavamo nacionalno pitanje, i stoga stalno povezujemo klasnu, socijalnu i nacionalnu komponentu.

Uprkos ovoj intrinzičnoj „inkluzivnosti“ hibridnog diskursa, Dragosavac vrlo brzo pronalazi osnove za diskreditaciju socijalne komponente u protestima koji su se odvijali 1981. Tako u nastavku čitamo:

¹³ „Osudene grupe studenata kao neprijateljske“, *Politika*, 29. mart 1981, str.8.

¹⁴ „Protiv nacionalizma beskompromisno“, *Večernje Novosti*, 5. april 1981, str. 1.

U prvoj demonstraciji (11. marta) za koji je povod bila „loša hrana“ u studentskoj menzi. Brzo se uvidelo da je ona bila prožeta drugim motivima. U ponovljenim izgređima su otvoreno istaknuti kontrarevolucionarni zahtevi. Pokazalo se da je *neprijatelj* u demonstracijama bio *pripremljen i organizovan*....

Na sličnom tragu je i govor koji Fadilj Hodža, član predsedništva SFRJ i predsedništva SKJ drži Političkom aktivu Prištine. U svom govoru koji je u beogradskoj *Borbi* objavljen pod naslovom *Razvoj Kosova smeta kontrarevolucionarima*¹⁵ on tako primećuje da

Jugoslavija i njena privreda kao deo svetske privrede, kao zemlja u razvoju, snosi, kao i većina drugih zemalja posledice ukupnih zbivanja, te u svom razvoju nailazi na iste ili slične teškoće, na koje nailazi najveći broj zemalja na svetu.

dodajući da je Kosovo, kao deo Jugoslavije izloženo ovim globalnim „ekonomskim teškoćama“, Fadilj Hodža takođe ističe kako se one ne mogu

„...rešavati vandalizmom“, rušenjem te naše narodne imovine koju su svoju svojim rukama stvarali svi narodni radni ljudi, zatim neprijateljskim i nacionalističkim akcijama, već naporima organizovanih socijalističkih snaga svih naroda i narodnosti Kosova u borbi za veću produktivnost rada, za sprovođenje mera *ekonomske stabilizacije*...

Ista dikreditacija bilo kakve mogućnosti da su demonstracije na bilo koji način socijalno determinisane, može se videti i u sednici Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova na kojoj su se, po pisanju *Borbe*, mogli čuti sledeći zaključci:

U našem daljem idejno-političkom radu nije dovoljno samo osuditi neprijateljsko delovanje i njegove akcije. Potrebno je da među najširim masama objasnimo i neprijateljski karakter i smisao parola koje su organizatori demonstracija isticali. Pre svega, neprijateljske snage koje su organizovale demonstracije u svojim parolama nisu isticali ni jedan jedini stvarni ili pravi socijalni ili drugi problem sa kojim se suočavaju naši radni ljudi i omladina ili albanska narodnost, jer njihovi motivi i ciljevi uopšte nisu stvarni, socijalni i drugi problemi, već su neprijateljski usmereni na rušenje našeg sistema.

Dakle, kao što se može videti iz analize, saglasje ondašnje političke elite o „neprijateljskom karakteru“ demonstracija koje su se odvijale na Kosovu sledilo je logiku negiranja same mogućnosti da su one uopšte mogle imati prevashodno socijalni karakter. Na taj način se postizao dvostruki cilj. S jedne strane, ovakvim diskurzivnim uokviravanjem se na elegantan način dolazilo do delegitimizacije svakog oblika socijalno-društvenog protesta koje dolazi odozdo. Sledstveno tome, zanemarivanje ove komponente je perpetuiralo i osnov moći same ondašnje elite, time što se rešenje za svaki oblik socijalnih tenzija morao tražiti u progresivnom eksperimentisanju sa političkim i ekonomskim rešenjima koja su bliska

¹⁵ „Razvoj Kosova smeta kontrarevolucionarima“, *Borba*, 4. april 1981, str 3.

liberalizmu (koji je pak podrazumevao samo dalju „konverziju“ socijalnih problema u one nacionalne).

Analiza diskursa: Protesti 1988.

Protesti u novembru 1988. godine su za analizu specifični jer ujedno oslikavaju temeljne odlike našeg eksplanatornog modela, kao i njegovo ishodište. Kao što je već rečeno, u tom periodu su dugoročna nastojanja da se sistemski problemi društva transponuju na simboličku ravan i prevedu u identitetske iznedrila široku mobilizaciju u nacionalnom ključu, koja se ispoljavala u brojnim protestima (mitinzima solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu) koji su se tokom leta i jeseni 1988. organizovali širom Srbije i Crne Gore. Novine su mesecima izveštavale o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova i kršenju njihovih ljudskih prava. Pisalo se o nužnosti „idejno-političke diferencijacije“, kadrovskoj i „moralnoj obnovi“ „birokratije“, kao i potrebi za formiranjem „jedinstvenog fronta“ različitih nacija koje su živele na Kosovu u borbi protiv „kontrarevolucije“ i „iredente“, koji bi činili i „poštene“, „progresivni“, odnosno – „jugoslovenski orijentisani“ Albanci. U ovakvom kontekstu, kada je reč o protestima na Kosovu 1988, još je teže probiti se kroz gusto tkan diskurs kojim su oni u javnosti bili obavijeni u okvirima nacionalizam/odsustvo nacionalizma, ali i dopreti do bilo kakvih socijalnih osnova oblikovanja „iskustva nepravde“ u ovom periodu.

Naime, dva dana pre velikog mitinga „Bratstva i jedinstva“ u Beogradu na Kosovu izbijaju protesti podrške Pokrajinskom komitetu Saveza komunista, a protiv smene Azema Vlasija i Kaćuše Jašari i protiv izmena Ustava iz 1974. godine kojima se, između ostalog, smanjuje autonomija pokrajina i veće nadležnosti daju republici. U analiziranim štampanim medijima, o protestima se od samog njihovog početka izveštava oprezno, ali preovlađujuće u negativnom tonu. I pre nego što im je dodeljena nedvosmisleno nacionalistička etiketa, različitim retoričkim strategijama, novinari ukazuju na dramatičnost događaja i njihovu potencijalnu opasnost (i posao za *organe milicije*).

Svojim glasnim skandiranjem i pevanjem koje je snažno odjekivalo pustim i zaleđenim ulicama, oni su iz sna prenuli mnoge stanovnike Prištine. Prizor je bio gotovo sablasan: sa upaljenim rudarskim lampama, rudarskim odelima i šlemovima, prvo je stigla četa od oko 150 radnika treće smene rudnika 'Kišnica i Novo brdo'.¹⁶

¹⁶ „Protest zbog ostavki“, *Večernje Novosti*, 18. novembar 1988, str. 1-3.

Posle govora Kaćuše Jašari i Azema Vlasija na fudbalskom stadionu FK „Priština“ gde se bilo okupilo oko 70 hiljada pripadnika albanske narodnosti očekivalo se da će se situacija, i pored strahovanja, donekle smiriti. Međutim, na žalost strahovanja su se obistinila u dramatičnom obliku.¹⁷

Iako su nam stizale vesti iz Prištine gotovo do zaključenja ovog izdanja „Politike“ o miru na prištinskim ulicama, poslednja vest je, ipak, donela novu uznemirenost. Naime, oko 16.10 u naselju Aktaš, ispred studentskih domova došlo je do manjeg okupljanja, da bi broj demonstranata uskoro rastao i pred zgradom Pokrajinskog komiteta SK dostigao cifru od oko hiljadu i petsto učesnika, gde se često čula i neprijateljska parola „Kosovo republika“. Organi milicije su na svojim mestima.¹⁸

Međutim, do zvanične ocene Predsedništva SR Srbije i Predsedništva CK SK Srbije o „nesumnjivom“ kontinuitetu „kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine“, koja je u štampi obelodanjena 24. novembra¹⁹, diskurzivni rad na uokviravanju protesta i potrebi da im se pripiše nedvosmislen (nacionalistički) karakter uveliko se očitavao u novinskim izveštajima. Između ostalog, dovođena je u pitanje legitimnost proklamovanih ciljeva, parola („Kosovo republika“), legitimnost aktera i (neimenovanih ali implicitnih) organizatora protesta.

Više od hiljadu rudara „Trepčinog“ rudnika „Stari trg“ obustavilo je jutros rad. Spojile su se dve smene – treća i prva – da izraze „svoje nezadovoljstvo i ogorčenje zbog napada na Sindikatu Srbije da u radničkoj klasi Kosova ima najviše separatista i nacionalista“. To je bio samo povod, a prave namere radnici su iskazali vrlo brzo.²⁰

Sve što se dešava na čitavom Kosovu, preliva se u Prištinu. To je uostalom i cilj onih koji su sve ovo organizovali, a u organizaciju i vođenje umešale su se neprijateljske snage. Uspele su da izmanipulišu deo radnika. Iz gotovo svakog detalja se vidi da je čitava akcija sasvim dobro organizovana i vođena – i po tome kako se dolazi u Prištinu, i po tome kako se pojedini neprihvatljivi zahtevi polako i stepenasto probijaju.²¹

Najčešće se ukazivalo na „neobičnu“ organizovanost i dobru uigranost, odnosno „sinhronizovanost“ *mase* koja se ponaša „kao po komandi“ i u skladu sa „dobro poznatim scenarijem“ i ustaljenom „scenografijom“ i „dekorom“. I u tome nije bilo razlike među analiziranim medijima.

Jednoobraznost, ista scenografija, iste parole, uzvici i zahtevi rudara koji su u toku jučerašnjeg dana u različito vreme pristizali u Prištinu u kolonama, mnoge je navela na pomisao da njihovo pojavljivanje na ulicama glavnog grada Pokrajine nije bilo nimalo slučajno, odnosno da je u svemu tome bilo prilično sinhronizacije.²²

¹⁷ „Protest pod maskom podrške“, *Borba*, 20. novembar 1988, str. 5.

¹⁸ „Ponovo okupljanja demonstranata“, *Politika*, 21. novembar 1988, str. 1.

¹⁹ „Demonstracije na Kosovu nesumnjivo su kontinuitet kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine“, *Politika*, 24. novembar 1988, str. 1.

²⁰ „Remzi Koljgeci VD predsednika“, *Borba*, 18. novembar 1988. str. 1-5.

²¹ „Studenti produžili demonstracije“, *Večernje Novosti*, 20. novembar 1988, str. 6.

²² „Protest zbog ostavki“, *Večernje Novosti*, 18. novembar 1988, str. 1-3.

U to ime bile su podređene i sve parole, svi zahtevi i svi potezi koje su demonstranti do sada preduzimali. Za ostvarivanje tih ciljeva, koji se bar za sada ističu u prvi plan, korišćen je već dobro poznati scenario i dekor. Sve se odvijalo pod jugoslovenskim trobojkama, partijskom zastavom i zastavom SR Srbije, albanske narodnosti na Kosovu i rudarskom (radničkom) zastavom. Naravno, nošeno je na stotine slika druga Tita.²³

Odjednom, kao po nekoj komandi u 19,20 napustili su veliku salu doma „Boro i Ramiz“ i u dve grupe, vičući „Pred komitet, pred komitet“, uputili se u centar grada, pred zgradu PK SK Kosova (...) Za pet minuta kao po nekoj komandi masa se razila prištinskim ulicama.²⁴

„Poslušna masa“ iz prethodnih primera, pojavljivala se u nekim iteracijama i kao gotovo bezumna, životinjska i kao „divlja“, razularena i opasna.

Inače, parole koje su se juče čule u većini su bile na liniji SKJ, a gro mase se disciplinovano ponašao. Međutim, danas imamo pokušaja da se u tu pošteni masu ubace nedobronamerni pojedinci. Ocenili smo da to zasad ne predstavlja u odnosu na masu veliki politički problem, ali je kao opasnost prisutno.²⁵

Dvojica mladića su oko 9,30 časova doneli pakete sardina i cigareta „Opatija“ i bacili u masu. Tada je nastalo guranje. Potom dim (svi su zapušili cigarete – i deca i odrasli), te talasanje (...) Kiša je u Prištini oko 11 časova sve jače počela da pada. Pojedinci su nastavili da bacaju keks, cigarete, a zaposleni u kosovopoljskoj fabrici „Kosovarja“ i kolače. Masa je i dalje u talasima klicala „Azeme, gde si, celo Kosovo je tu“, zatim „I sutra kao danas“, „Izmeniti odluke“, „Ne prihvatamo ostavke“. Sve parole demonstranti su propratili poskocima i sa podignutim pesnicama.²⁶

Posle polučasovnog zadržavanja, i praktično divljanja po sali, i jurnjave sa zastavama, demonstranti su se vratili pred zgradu PK SK Kosova.²⁷

Na Konferenciji Saveza komunista Srbije mnogi učesnici u diskusiji zaoštrili su čak i najnepovoljnije ocene o karakteru protesta koje su se do tada pojavljivale u medijima.

Zato se i postavlja pitanje i dilema: šta se to događa? (...). Koliko ima elemenata nastavka bezočne kontrarevolucije? Iskustvo iz 1981. godine u pogledu sporog reagovanja na proteste, prvo studenata, a zatim ostalih, dezinformacije u zemlji o tom pitanju, posebno na Kosovu, nalažu nam da bez odlaganja sve nazovemo pravim imenom.²⁸

Ocenjujući sadašnju situaciju na Kosovu Sekulić je rekao da se u suštini radi o antisrpskim demonstracijama dosta velikih razmera, a organizovale su ih one iste kuhinje iz 1968. i 1981. godine. Osnovni je cilj i zahtev da se ništa ne menja, da se pošto-poto odbrani postojeća politika. To se čini sa velikom žestinom, nabojem i mržnjom, tako da sve kamuflaže da se to sakrije – padaju u vodu. Pokušava se demonstracijama dati projugoslovenski karakter, ali u tome se ne uspeva.

²³ „Protest pod maskom podrške“, *Borba*, 20. novembar 1988, str. 5.

²⁴ „Prestalo, pa ponovo počelo“, *Borba*, 21. novembar 1988, str. 1.

²⁵ „Danas teže nego juče“, *Borba*, 20. novembar 1988, str. 1.

²⁶ „Protest pod maskom podrške“, *Borba*, 20. novembar 1988, str. 5.

²⁷ „Posle utakmice na ulice“, *Politika*, 21. novembar 1988, str. 10.

²⁸ Iz izlaganja Slobodana Unkovića objavljenog pod naslovom, „Tri reforme – mera efikasnosti delovanja Saveza komunista“, *Politika*, 23. novembar 1988, str. 2.

Ovo što se poslednjih dana dešava na Kosovu jesu demonstracije, i to demonstracije kao novi oblik jednog oglašavanja kontinuiteta kontrarevolucije albanskih nacionalista i separatista. Demonstracije su veoma suptilno pripremljene, organizovane i promišljeno se vode. Sve je razrađeno u detalje, do sitnica, pa čak i do satnice polaska – istakao je Aleksandar Mitrović. Neko veoma perfidno, iza leđa legalnog rukovodstva iz zemlje i Republike i Pokrajine, - smatra Mitrović, povlači poteze, drži situaciju u svojim rukama i – komanduje! (...) Ne možemo ih nazivati okupljanjem građana zbog određenih nerešenih pitanja. Moramo ih stvarno okvalifikovati kao demonstracije i preduzeti sve mere za sprečavanje. (...) Moramo upotrebiti i političke, a kod političkih i odgovarajućih i represivne mere. I to se čini tako da ne treba to da iznenadi sutra – prekosutra nikoga, i ja mislim, da ćemo ovog puta uspeti, ne samo da sprečimo nego i da razotkrijemo i one koji to organizuju. Posle ovih reči Aleksandar Mitrović je sa govornice ispraćen burnim aplauzom.²⁹

Nasuprot „neprijateljskih demonstracija na Kosovu“ stajalo je ono čime je medijski prostor u novembru 1988. godine isprva, sudeći po pisanju štampe, isključivo trebalo da bude ispunjen – „veličanstveni miting na Ušću“.

Danas u podne, u Beogradu, na Ušću, održaće se dugo očekivani miting bratstva i jedinstva. Čitave prošle noći i jutros putevima od Niša, Novog Sada, Kraljeva, Kragujevca, Zaječara, Titovog Užica, Bačke Palanke... prema Beogradu stižu hiljade autobusa i automobila. Ljudi različitih godina, profesija, obrazovanja dolaze u Beograd da izraze svoje želje za jedinstvenu Jugoslaviju, za promene, za bolju budućnosti...

Beograđani će učiniti sve da budu dobri domaćini. Ovaj grad neće dozvoliti da iko baci ljagu i uprlja veliki skup slobodarstva. Neprihvatljive parole, izgredi i provokacije biće sprečeni.³⁰

Na veličanstvenom zboru na Ušću, spoju dveju reka, osam govornika govorilo o kosovskoj drami, bratstvu i jedinstvu Jugoslavije, reformama, budućnosti mlade generacije, snazi radničke klase, prošlosti s kojom se možemo ponositi...³¹

Politika je, specijalno za ovu priliku, uvela i rubriku „Odjeci mitinga bratstva i jedinstva u Beogradu“³², u okviru koje su neki od naslova bili i: „Veličanstven zbor odisao je humanošću i jugoslovenstvom“ (Osijek), „I ranije je bilo skupova ali ovaj je trebalo doživeti“ (Priština), „Zaječar: Precizan i odlučan govor Slobodana Miloševića“, „Loznica: Lepo je biti saučesnik ovakvog kolektivnog osećanja“, „Beograd je otvorio i srce i dušu“, „Kragujevac: Bilo je to kao filharmonija“, „Smederevci oduševljeni“, „Titova Mitrovica: Pokazali smo da smo dostojanstveni i plemeniti narod“, „Novi Sad: Da zavlada sloga umesto svađe“, „Sarajevo: Zadovoljstvo zbog jugoslovenskog ponašanja“ itd. Predsedništvo Gradske konferencije SSRN Beograda, prenosi *Borba*, ocenilo je beogradski miting kao „skup na visokom

²⁹ „Još radi stara kuhinja“, *Večernje Novosti*, 22. novembar 1988, str. 4.

³⁰ „Danas miting bratstva i jedinstva“, *Politika*, 19. novembar 1988, str. 1.

³¹ „Jedinstvom stvorimo budućnost“, *Borba*, 20. novembar 1988. (vanredno izdanje), str. 1.

³² *Politika*, 21. novembar 1988, str. 8.

civilizacijskom nivou, najdostojanstveniji zbor koji je ikad održan i na kom je ispoljena visoka patriotska svest³³.

U ovako postavljenoj slici nije bilo nikakvog mesta za pokušaje da se protesti na Kosovu, mitinzi solidarnosti sa obespravljenim Srbima i Crnogorcima na Kosovu i završni miting u Beogradu ni u kom smislu, pa samim tim i po pitanju (ne)legitimnosti, izjednače. U svakom od izveštaja u medijima u kom je zabeleženo da je neki akter to pokušao da uradi, odmah zatim je sledilo ograđivanje od tog iskaza i odbacivanje argumenata.

Iz mase je zatim ustao jedan radnik i povikao: „Sutra se drži miting u Beogradu. Kako to može, a ovo ne može“?

- Tamo SSRN Beograda organizuje miting i za to snosi svu odgovornost – rekla je Kaćuša Jašari i dodala – Ako nastavite ovako da govorite, ja vas više neću slušati.³⁴

Najviše pažnje izazvalo je izlaganje Zvonimira Hrabara, koji je rekao da imamo različite aršine kod promatranja ovakvih situacija. Prve vesti – kaže on – odmah su išle sa naglaskom o demonstracijama. „Mene to pomalo muči iz razloga što mi ni dosadašnja okupljanja nismo okarakterisali kao demonstracije, već kao izraz demokratske volje naroda da podrži ovo-ono, založi se za ono-ovo, podrži svoje rukovodstvo, osudi iredentu, ono što se osam godina dešava.“ Hrabar je protiv „generaliziranja stvari“ jer „ne mislim da su one hiljade ljudi, one stotine hiljada, koji su došli tamo, svi iredenta“. Na kraju se Hrabar založio da se ovim događajima da bar minimum pozitivnog predznaka jer: „ne mogu do kraja odbaciti i mišljenja tog sveta koji je to izrazio. I u drugim situacijama imamo gde je plebiscitarno data podrška, takođe određenim ljudima“.

Reagovala je Marija Todorović, istakavši da to što spolja može ličiti jedno na drugo, apsolutno nije slično. Tok događaja pokazuje da je to sasvim različito u suštini. „Jer, razlika je ko, kako i zašto okuplja ljude. Ja sam nošenje Titove slike na Kosovu doživela kao manipulisanje Titovim imenom i delom“.³⁵

Ako je prethodnim mitinzima solidarnosti odbacivana etiketa „jednonacionalnih skupova“, protesti Albanaca na Kosovu su to u medijskim interpretacijama svakako bili, a kao što smo videli u ovom poglavlju, oni su za potrebe javnosti morali biti i mnogo više od toga.

Zaključna razmatranja

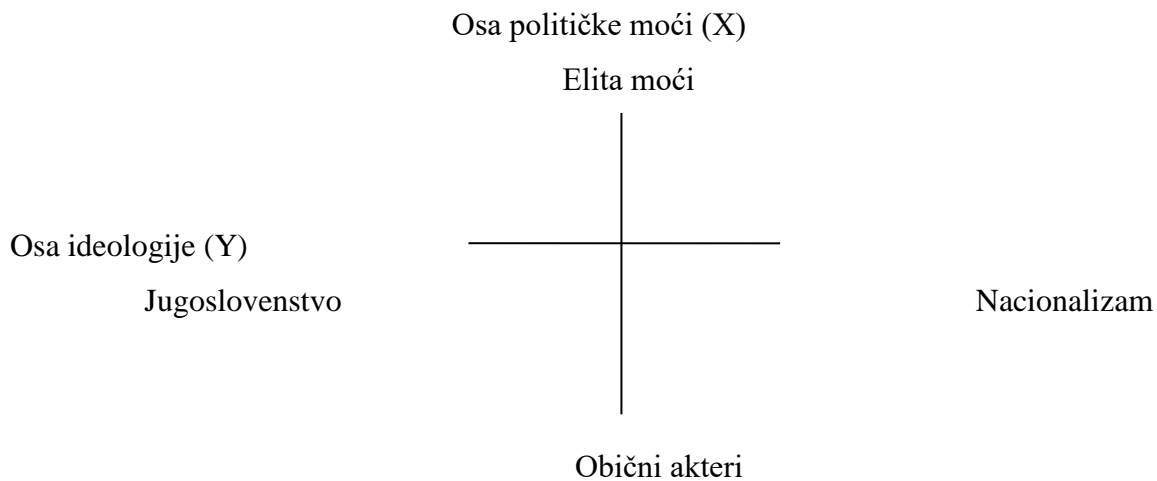
Ukoliko pokušamo da formalizujemo tezu o *strategiji transponovanja kriza legitimnosti jugoslovenskog socijalizma sa društvoekonomske na simboličku ravan*, kojom je jugoslovenska vladajuća klasa odgovarala na akterske izazove „odozdo“ (protestne pokrete) dolazimo u mogućnost da artikulišemo dvodimenzionalni eksplanatorni model, koji

³³ „Dostojanstven skup“, *Borba*, 21. novembar 1988, str. 4

³⁴ „Nemirenje sa kadrovskim promenama“, *Borba*, 19-20. novembar 1988, str. 1.

³⁵ „Nije krizno već opasno“, *Borba*, 22. novembar 1988, str. 1.

karakterišu *osa političke moći* i *osa diskurzivne artikulacije protestnih zahteva* (*osa ideologije*):

U našoj perspektivi, akteri koji pripadaju eliti moći većinom su se, najpre, mogli mapirati unutar gornjeg levog kvadranta, drugim rečima, oni su sledili jugoslovenski, antinacionalistički svetonazor, dok je kategorija „običnih aktera“ relativno ravnomerno disperzovana u kontinuumu donja dva kvadranta. Kao što je pomenuto, unutar jugoslovenske svakodnevice i protestnih pokreta izazvanih prevashodno ekonomskim krizama i nejednakostima u svakom trenutku bila su prisutna oba referentna okvira za tumačenje stvarnosti, identitetski i klasni, koja su se međusobno prožimala unutar akterskog prediskurzivnog „iskustva nepravde“.

U trenucima mobilizacije protestnog pokreta, dolazi do složenog intersubjektivnog procesa eksplicitnog artikulisanja ovog iskustva, pri čemu krajnji ishod artikulacije u najvećoj meri zavisi od „sveobuhvatnih rečnika“ (svetonazora) koji su akterima na raspolaganju, kao i od efektnosti mehanizama *simboličke dominacije* koji su na raspolaganju vladajućoj klasi, poput pomenute strategije transponovanja. Smatramo da je vladajuća klasa u Jugoslaviji uspešno praktikovala simboličku dominaciju u ključnim trenucima 1968. i 1981, onemogućivši aktere da na protestima, ali, što je važno, i u medijskom prostoru, svoje zahteve legitimišu kao „socijalističke“; sprečivši na taj način homogenizaciju aktera unutar donjeg levog kvadranta u formi socijalnog anti-nacionalističkog otpora poretku, kompatibilnog sa idejom jugoslovenstva. Umesto stoga, strategija „transponovanja putem etiketiranja“ ishodovala je, u dužem periodu, u progresivnoj homogenizaciji običnih aktera unutar desnog kvadranta, bilo da su svoje društvenoekonomske zahteve u potpunosti reartikulisali u identitetskom referentnom okviru, bilo da su dotične zahteve počeli da interpretiraju kao nekompatibilne sa jugoslovenstvom (oba modaliteta reartikulacije su, po

našem mišljenju, bila prisutna u protestnim pokretima kosovskih Albanaca 1968, 1981. i 1988. godine).

Krajnje ishodište ove strategije simboličke dominacije predstavlja cepanje jugoslovenske elite na dve struje i konačnu petrifikaciju protestnih pokreta aktera unutar nacionalističkog kvadranta 1988. godine. Prema našem modelu, strateška upotreba etikete nacionalizma u periodu od 1968. do polovine 80-ih u svrhu delegitimizacije protesta imala je povratni efekat i na samu elitu moći. Jedan njen značajan segment je do pomenutog perioda razvio novu strategiju dominacije kao odgovor na strukturnu krizu jugoslovenskog sistema: *resignifikaciju* same etikete i delimično prihvatanje jednog njenog modaliteta (nacionalizma etničke grupe kojoj pripada dotični segment elite, uz odbacivanje njemu suprotstavljenog etničkog nacionalizma). Na dubinsku krizu jugoslovenskog sistema u drugoj polovini 80-ih elita je još jednom pokušala da odgovori „eksperimentalnim“ rešenjem u sferi ekonomije, ovog puta supstantivnom tržišnom liberalizacijom. Međutim, jedan segment reformski nastrojene elite, predvođen Slobodanom Miloševićem, u skladu sa tada prisutnim tendencijama protestnih pokreta u zemljama Istočnog bloka, nastoji da uspostavi „lanac ekvivalencije“ između ideologije tržišne liberalizacije i etničkog nacionalizma, tako što resignifikuje etiketu nacionalizma. Ovaj deo elite moći počinje strateški da se pozicionira unutar gornjeg desnog kvadranta modela, nastojeći da protestni potencijal aktera, njihovo „iskustvo nepravde“ artikuliše u nacionalističkom ključu u svrhu simboličke borbe protiv jugoslovenski orijentisanog segmenta: drugim rečima, da uspostavi ideološku homogenizaciju na liniji gornji desni – donji desni kvadrant modela. Miloševićev segment elite je, odnevši pobjedu nad anti-nacionalistički pozicioniranim „reformatorima“ oličenim u saveznom premijeru Anteu Markoviću, započeo lančani proces mobilizacije aktera na liniji gornji – donji desni kvadrant, koji je do prve polovine 1989. zahvatio sve republike i etničke grupe u Jugoslaviji i, očekivano, doveo do tragičnog raspada države.

U gore ocrtanoj specifičnoj dinamici akterskog iskustva nepravde i strategija simboličke dominacije vladajuće klase nalazi se, po našem mišljenju, i uzrok neuspeha socijalističkog sistema u Jugoslaviji da u toku četiri i po decenije značajnije neutralizuje nacionalizam kao primarni referentni okvir za tumačenje društvene stvarnosti na Kosovu.

Izvori

BORBA: Organ Komunističke partije Jugoslavije, Beograd: Komunistička partija Jugoslavije.

POLITIKA, Beograd: Štamparija D. Dimitrijevića.

VEČERNJE NOVOSTI, Beograd: Borba.

Brojevi izašli u periodu: 1.11.1968. – 10.12.1968, 1.3.1981. – 10.4.1981. i 1.11.1988. – 1.12.1988.

Literatura

JOVIĆ, D. (2001) Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: Krićka analiza postojećih interpretacija. *Reć.* 62 (8). Str. 91–157.

JOVIĆ, D. (2003) *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.

LAMPE, J. R. (2000) *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*

LAZIĆ, M. (2011) *Ćekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.

MALIĆI, Sh. (1989) Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize. U Slavko Gaber, Tonći Kuzmanić (prir.). *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. Str. 69–77.

RUSINOW, D. I. (2008) *The Yugoslav Experiment, 1948-74*.

TUCOVIĆ (1950)

VAN DIJK, T. A. (2006) *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing / Tehnića knjiga.

Marjan Ivković, Tamara Petrović Trifunović, Srđan Prodanović

Serbian-Albanian relations in former Yugoslavia:

The Protests in Kosovo and the Burden of System Legitimization

ABSTRACT.